

Реєнт О.П., Сердюк О.В.
Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 365 с.

У сучасному висококонкурентному світі дедалі більшої актуальності набувають питання глобалізації світової економіки. Одним із ключових моментів розвитку цих процесів стала продовольча проблема. Прагнення найбільш оптимально та повно задовольнити постійно зростаюче населення продуктами харчування – пріоритетне завдання влади всіх країн. Особливо гостро ця проблема постає нині в Україні, адже в результаті недолугої політики попередніх урядів у сільськогосподарському секторі нашої країни власне виробництво продовольства було доведено до критичного стану.

Зважаючи на це, опубліковану під егідою Інституту історії України НАНУ фундаментальну наукову працю відомих українських істориків О.П.Реєнта та О.В.Сердюка слід уважати особливо актуальною і своєчасною. Саме зі сторінок цього наукового видання ми можемо простежити, як розпочиналося проникнення української сільськогосподарської продукції на світовий продовольчий ринок в умовах переходу від традиційного аграрного суспільства до індустріального. Заслужують схвалення обрані авторами часові рамки дослідження. Нижньою межею не випадково визначено 1861 р., коли маніфестом російського імператора Олександра II було ліквідовано кріпосну залежність селян у губерніях підросійської України та запроваджено систему викупних платежів. Необхідно визнати, що розпочата урядом реформа фактично ознаменувала собою аграрну революцію в Російській імперії, котра, за нашим переконанням, не завершилася до сьогоднішнього дня. Верхня межа дослідження обумовлена початком Першої світової війни, яка спричинила значний занепад сільськогосподарського виробництва й докорінним чином вплинула на формування нової конфігурації всесвітнього ринку продовольства.

Не викликає сумнівів здійснена авторами монографії постановка проблеми дослідження, адже в роботі на основі архівних документів, звітів Російської експортної палати, стенограм Держдуми, матеріалів щодо перегляду торговельних договорів між Росією та Німеччиною й іншими державами, статистичних даних, періодики тощо детально аналізується проблема участі сільського господарства губерній підросійської України у становленні світового продовольчого ринку другої половини XIX – початку XX ст. Заслужує схвалення той факт, що у праці особливу увагу приділено актуальним питанням динаміки експорту продовольчих ресурсів з України до різних країн світу.

У вступній частині монографії ретельно обґрунтовується її актуальність. Можна погодитись з авторами, що «в реальності сільське господарство залишалось поза увагою як урядових кіл, так і законодавчих органів влади. Більше того, самоорганізація сільського населення, усього, що стосувалося

реформування місцевого самоуправління, створення широкої кооперативної мережі та ролі громадськості у вирішенні повсякденних місцевих потреб, особливо в національних районах імперії, усіляко обмежувалися владою. Землеробство цікавило уряд тільки як джерело якомога більшого наповнення державної скарбниці» (с.6).

При аналізі дореволюційної наукової спадщини автори справедливо стверджують: «Перші дослідники цієї проблематики, які були сучасниками доби капіталістичного розвитку, звертали, насамперед, увагу на негативні сторони тодішнього латифундистського землеволодіння в Україні, динаміку його розвитку та селянське малоземелля. У ряді праць розглядалися причини відносно низької врожайності землеробських культур, було зроблено певні підрахунки щодо продовольчих надлишків в Україні та деяких інших регіонах Російської імперії. З'явилися наукові розвідки, в яких досліджувався вплив товарно-грошових відносин на розвиток власницьких і селянських господарств у пореформену добу. Певні успіхи було досягнуто у вивченні світового продовольчого ринку, налагодженні зв'язків із ним сільськогосподарських виробників України. Ряд авторів цих та інших тематичних розробок у роки сталінського тоталітарного режиму були оголошені «ворогами народу», репресовані і фізично знищені» (с.7). Необхідно погодитись із такою оцінкою, тим більше, що в наступні десятиліття наукові досягнення у цій царині залишали бажати кращого. Про це автори відверто заявляють: «Представники радянської історіографії, затиснуті у жорсткому прокрустовому ложі «класового підходу» до аналізу дійсності, однобічно висвітлювали досліджувану тематику. Складний і суперечливий характер суспільних відносин, вплив внутрішнього, а, тим більше, світового ринку на структурування землеробства в Україні, розвиток власницьких і селянських господарств залишився поза рамками досліджень. Вивчення продовольчої тематики відзначалося ідеологічною упередженістю, оскільки не давало жодних доказів для підтвердження тези правлячого режиму про великі досягнення соціалізму у піднесенні життєвого рівня порівняно з роками, що передували Першій світовій війні» (с.8). Дійсно, увесь пласт вітчизняної радянської історіографії з проблеми дослідження, незважаючи на гігантські масштаби опрацювання фактологічного матеріалу, характеризується значною упередженістю, котра відповідала пануючій у ті часи людиноненависницькій більшовицькій ідеології, а тому застосування на практиці досягнень радянської історичної науки вимагає більш ретельної перевірки фактів порівняно з попередніми дореволюційними працями. Сучасні молоді українські історики, на думку дослідників, найчастіше обмежуються наведенням фрагментарних даних щодо обсягу вивезеного через чорноморсько-азовські порти на ринки Західної Європи збіжжя.

Рецензоване видання характеризується чітко продуманою структурою. Праця органічно поєднує чотири розділи, котрі містять відповідні підрозділи, що всебічно розкривають поставлену проблему дослідження. Так, у першому розділі монографії дослідники проводять фундаментальний аналіз стану сільського господарства України в добу капіталістичного розвитку

(1861–1914 рр.). Автори здійснюють копітку вивчення такої складної проблеми, як землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р. Вони справедливо вказують, що «замість того, щоб серйозно аналізувати ситуацію на ринку та економічну політику урядових кіл, історики зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриві від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогоднішнього дня» (с.26–27).

Неможливо не погодитись із таким твердженням. Насправді, скупка за безцінь перекупниками у селян урожаю та продуктів тваринництва призводила до їх зубожіння і не давала можливості хоч якось раціоналізувати господарства за рахунок запровадження техніки чи агрокультурних заходів. Більше того, засилля посередників в аграрній сфері постійно призводило до монополізації ринків сільськогосподарської продукції, а це, за нашим переконанням, можна вважати однією із рис первісного нагромадження капіталу, котре цілком відповідало тій історичній епосі. Отже, вплинути на процеси ціноутворення на ринках закупівель, а тим більше здійснити цінову реформу, про яку автори згадують на початку праці (с.6), правляча верхівка не мала ані змоги, ані бажання.

Надзвичайно повільні зміни у сфері землеволодіння не давали можливості розвивати дрібнотоварне сільськогосподарське виробництво, що, своєю чергою, призводило до аграрного перенаселення країни та зростання соціальної напруги. Автори твердять, що «за сорок років після реформи 1861 р. сільське населення збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31%» (с.31). Водночас у пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян потроху збільшувалися.

Далі в розділі автори розкривають розвиток польового господарства. На їх думку, пореформена доба характеризувалася значним зростанням посівних площ із величезним переважанням хлібних культур. Останнє визначалося природно-кліматичними умовами, історичними традиціями народу та пристосуванням рільництва до експорту зерна на світовий ринок. На початку ХХ ст. зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав для відгодівлі домашньої худоби, посилювався відхід від застарілого трипільля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві України.

Представляє істотний науковий інтерес виконане авторами у цьому розділі дослідження тенденцій розвитку тваринництва. Особливо впадає у вічі здійснений істориками аналіз значення українських волів, як головної тяглової сили гужового транспорту, у розвитку сільського господарства. Дослідники засвідчують, що «надзвичайно високою була працездатність

волів сірої степової породи, які могли працювати по 10–12 годин щоденно і перевозити у парній запряжці до 100–120 пудів вантажу» (с.66). В загальних щодо тваринництва відзначається, що «тенденції його розвитку значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Останньому сприяв поступовий перехід до багатопілля поміщицьких і почасти селянських господарств» (с.73). Завершується розділ детальним вивченням виробництва і поширення сільськогосподарської техніки. Історики зауважують, що загалом рівень механізації сільського господарства в Російській імперії був дуже низьким порівняно з країнами розвинутого капіталізму. За обсягом виробництва сільгосптехніки такі держави, як США, Німеччина, Великобританія та інші були далеко попереду. Випуск складних машин тільки започатковувався. За оцінкою підприємницьких кіл, промисловість України не змогла пристосуватися до вимог ринку й успішно конкурувати з іноземними фірмами (с.78). Так, дійсно через постійно зростаюче малоземелля та надлишок вільних робочих рук упровадження нових досягнень техніки у сільськогосподарське виробництво Російської імперії постійно утруднювалося. Крім того, негативно впливали на цей процес недостатність фінансування та технологічна відсталість Росії.

Другий розділ («Продовольчі ресурси України і світу») – ключовий в історичному дослідженні. При аналізі хлібних ресурсів України і світу дослідники відзначають, що країни Західної Європи за високої врожайності зерна ще й завозили пшеницю та продукти її переробки у величезних кількостях з інших континентів: «Останнє зайвий раз свідчить про високий життєвий рівень населення цих країн, його фінансові можливості» (с.100). Здійснивши докладний аналіз внутрішнього споживання збіжжя, урожайності хлібних культур та вмісту клейковини у пшеницях України та ряду країн світу, історики дійшли закономірного висновку, що «борошно з української пшениці за своїми властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку» (с.130). При аналізі ресурсів тваринництва автори відзначають, що вони стихійно спрямовувалися в русло екстенсивного розвитку зернового землеробства з подальшим виснаженням ґрунтів. За цих обставин ціни на м'ясні продукти на головних споживчих ринках Російської імперії підвищилися за 1902–1911 рр. в оптовому продажі на 50%, а в роздрібному – на 65% (с.131). Ретельно простеживши розвиток ресурсів тваринництва як у провідних країнах світу, так і в Російській імперії й, зокрема, в українських губерніях автори дійшли висновку, що становище в різних галузях тваринництва України було неоднозначним. За зростаючої чисельності населення поголів'я великої рогатої худоби на одну людину з кінця XIX ст. зменшувалося. Розорювання степу і пасовищ призвело до занепаду вівчарства. Значно сприятливішою була ситуація у свинарстві та птахівництві, продукція яких вивозилася у великих обсягах за межі України (с.145).

Досліджуючи цукрові ресурси України і країн світу, автори ретельно аналізують як динаміку виробництва, так і обсяги подушного споживання

цукру. На їх думку, зростання споживання стримувалося передусім високими цінами, що було наслідком фіскальної політики уряду та деяких інших причин. Автори стверджують, що «з розвитком й удосконаленням техніки цукрового виробництва в Україні ціни на солодкий продукт потроху знижувалися, проте залишалися дуже високими порівняно з експортними, навіть без урахування акцизу» (с.152).

В останній частині другого розділу історики аналізують обсяги виробництва в Україні рослинної олії, продуктів садівництва, виробничий потенціал бджільництва. Заслугове схвалення здійснене авторами копітке вивчення розвитку таких галузей сільського господарства, як виноробство, ґуральництво та пивоваріння. Вельми цінні наведені дані щодо динаміки споживання алкогольних напоїв. Справляють враження сюжети з розвитку хмелярства та виробництва тютюну.

Істотний науковий інтерес представляє третій розділ дослідження, котрий цілковито присвячено світовому сільськогосподарському ринку у другій половині XIX – на початку XX ст. Автори відзначають, що у цей період неабияк прискорився розвиток продуктивних сил, що небувало стимулювало міжнародний товарний обмін на планеті. У розвинених країнах світу було створено досконали промислову інфраструктуру сільського господарства. З'явилися оснащені новітньою технікою численні елеватори і зерносховища, розгалужена залізнична й шосейна мережі, облаштовані для експорту й імпорту морські порти та пароплави з холодильними системами для швидкокопсувних продуктів.

У першому підрозділі цього розділу дослідники ретельно аналізують економічне становище кожної європейської країни, всебічно вивчають продовольчий баланс, обсяги виробництва продуктів харчування, місткість хлібного ринку та масштаби імпорту збіжжя з інших країн. Головною заслугою науковців тут є розкриття обсягів участі кожної європейської країни у міжнародній хлібній торгівлі. Наступний підрозділ висвітлює зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку. Автори твердять, що «розорювання цілих родючих земель у країнах Північної Америки, прокладання протягом декількох десятиліть розгалуженої залізничної мережі, широке використання сільськогосподарської техніки та впровадження меліорації на заболочених землях – усе це призвело до колосального зростання хлібного збору й інтенсивного розвитку тваринництва. А прямі пароплавні лінії зі стабільними рейсами та дешевими фрахтовими ставками надзвичайно стимулювали експорт продовольства в Європу з Канади та США» (с.217). Третій підрозділ розповідає про експорт сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн. Дослідники вказують, що протягом тривалого часу вивіз продуктів зернового господарства і тваринництва з англійських колоній, розташованих у басейні Індійського океану, був не дуже помітним. Але відкриття Суецького каналу в 1869 р. значно скоротило шлях від них до Європи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Індія, Австралія і Нова Зеландія вивозили сільськогосподарську продукцію у країни Західної Європи й частки Близького і Середнього Сходу вже в значних обсягах, загострюючи конкуренцію з виробниками Російської імперії, Американського

континенту та Балканського півострова. Останній параграф розділу присвячено аналізу споживчих ринків Близького й Середнього Сходу та Північної Африки. При дослідженні цього аспекту автори звернули увагу на той факт, що купівельна спроможність споживачів Близького Сходу через бідність переважної частини населення була обмеженою. Проте в умовах гострої конкуренції на продовольчих ринках Європи виробники сільськогосподарської продукції різних країн все частіше звертали свої погляди на ринки Близького і Середнього Сходу. Загалом розділ повністю розкриває стан світового ринку сільськогосподарської продукції у другій половині XIX – на початку XX ст., читається він із великим інтересом і містить значну кількість цікавих фактів, які досі залишалися поза увагою переважної більшості дослідників.

Найважливіший за змістом – четвертий розділ монографії, в якому ретельно досліджено експорт продуктів сільського господарства з України (1861–1914 рр.). Саме тут автори спочатку простежили динаміку експорту хлібних продуктів з українських земель. На думку науковців, «організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом усього досліджуваного періоду стихійністю, низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу на шляхах транспортування. За великим розрахунком, у ній не було нічого спільного з експортом зерна і продуктів його переробки з США» (с.268). Важливо й те, що було проаналізовано динаміку експорту з українських губерній збіжжя та хлібопродуктів не лише через морські порти, а й сухоходом (с.298, 302–306, 311, 313–314). Крім того, автори за даними біржових комітетів визначили експортерів хліба через чорноморсько-азовські порти (с.318) та простежили участь італійського комерційного флоту в торгових оборотах з Україною в 1913 р. (с.320).

У наступному підрозділі («Експорт продуктів тваринництва і птахівництва») на підставі залучення широкого кола джерел детально характеризується динаміка вивозу з українських земель Російської імперії як великої рогатої худоби, так і коней, свиней, домашньої птиці й продуктів птахівництва. Науковці справедливо відзначають, що «безоглядне розорювання степу, вигонів та пасовищ і скорочення кормової бази гальмувало розвиток тваринництва, негативно впливало на обсяги експорту» (с.321). Безумовно, швидке зростання вартості землі впливало на розвиток тваринництва, стимулювало сільськогосподарських виробників переходити від випасу великої рогатої худоби до стійлового господарства. Процес формування ринку продуктів тваринництва спричинив появу значної кількості посередників, котрі негативно впливали на ціноутворення. Автори з цього приводу пишуть, що «представники скотарської галузі сільського господарства докладали зусиль до встановлення безпосередніх комерційних зв'язків між українськими виробниками м'яса і німецькими споживачами в обхід варшавських і брестських посередників-спекулянтів. Унаслідок засилля останніх прибуток власників тваринницьких господарств часто зводився нанівець» (с.322). Необхідно визнати, що таке становище ніяким чином не сприяло зростанню товаризації тваринництва у сільськогосподарській галузі України. Крім того, міське населення неоднозначно ставилося до вивозу продуктів тваринництва. Зокрема, представники

великих міст, ураховуючи низьку купівельну спроможність переважної більшості мешканців, висловлювали засторогу щодо вивозу великої рогатої худоби та інших тварин на зовнішні ринки (с.328). Влада не квапилась усувати посередників із ринку продуктів тваринництва. Так, це давало змогу хоч якось задовольнити доволі неплатоспроможний внутрішній попит, уникнувши значного розриву в цінах на хлібопродукти та продукти тваринництва, однак це не сприяло зростанню експортного потенціалу регіону і гальмувало входження підросійських земель України до орбіти світового ринку.

Надзвичайне зацікавлення викликає наведений істориками матеріал з динаміки експорту продуктів птахівництва. Зокрема, указується, що «завдяки своїм прекрасним смаковим якостям українська птиця користувалася великим попитом у країнах Західної Європи й навіть Африки, куди її переправляли торговці Великобританії. Проте в найбільших обсягах вона надходила до Німеччини, де відгодовувалася нашим же фуражним зерном. Агенти німецьких імпортерських фірм закупували в Україні збіжжя, змішували його з висівками і безмитно вивозили для своїх сільських господарів. Результат був такий, що Німеччина мала і дешеву птицю, і дешевий корм. Водночас зростав вивіз за кордон живих і забитих курей, качок та індиків. У 1912 р. з Російської імперії було вивезено на зовнішні ринки 763 тис. пудів забитої домашньої птиці» (с.331). Окрема увага в підрозділі приділена експорту яєць та інших продуктів птахівництва.

У третьому підрозділі на високому фаховому рівні проаналізовано експорт цукру з українських земель. Заслугою дослідників є не лише визначення обсягів вивезення цього солодкого продукту до інших регіонів Російської імперії (с.337), а й наведення даних щодо вивозу цукру на світовий ринок (с.338, 340, 342, 344). Узагальнюючи дані, автори доходять слушного висновку, що «цукробурякова промисловість України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечувала цінним харчовим продуктом потреби як внутрішнього ринку Російської імперії, так і, почасти, ряду країн Західної Європи й Азії. Експорт цукру з України на світовий ринок в останній чверті ХІХ ст. і, особливо, на початку ХХ ст. майже безупинно зростав і досяг у 1911/1912 рр. близько 9/10 від усього вивозу цього продукту з Російської імперії. Найбільш привабливими для російських експортерів цукру були ринки Туреччини, Ірану тощо. Проте реалізація цукру на зовнішніх ринках супроводжувалася гострою конкурентною боротьбою з комерсантами Німеччини, Австро-Угорщини, Франції та деяких інших країн, підприємства яких мали переваги щодо собівартості виробництва цього продукту» (с.345).

Наприкінці розділу автори подають матеріал про експорт з України таких продуктів сільського господарства, як олійні культури, кормові трави, фрукти й овочі, спирт і вироби з нього, тютюн, хміль, деревина тощо. Із великим інтересом дізнаємося, що «на початку ХХ ст. близько 80% спирту й виробів з нього вивозилося з Російської імперії на ринки Близького Сходу і найперше в Туреччину через Одеський порт. Українським експортерам доводилося конкурувати тут з австрійськими комерсантами. Попри деякі ускладнення, наш спирт домінував на турецькому ринку та в ряді країн Балканського півострова. Сербія споживала винятково український спирт. Крім того, спирт з

України вивозився у Салоніки та інші міста Греції, а також Єгипту» (с.348). Справляє враження наведений істориками факт, що «виготовлені з вітчизняного тютюну українські цигарки користувалися високою репутацією на світовому ринку внаслідок своєї доброякісності і відносної дешевизни. З ними повсюди конкурували цигарки, вироблені в Єгипті, Туреччині та інших країнах. У значних обсягах український тютюн вивозився і на ринки європейських країн» (с.348). Наведені дані засвідчують, що в минулому українське виробництво тютюну не лише повністю задовольняло внутрішній попит, а й мало значний експортний потенціал. Наприкінці праці автори наводять дані щодо вивозу з України на зовнішні ринки хмелю та деревини.

Висновки до монографічного дослідження відрізняються чіткістю і лаконічністю. Вони мовби «пронизують» увесь текст праці й повністю впливають з її змісту. Авторі відзначають, що «втягування українського села у світовий товарооборот, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку ХХ ст. проша-рок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали близько чверті вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію виробництва» (с.364). На думку дослідників, нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу, де, за оцінкою тодішньої преси, «гірше хлібороба ніхто не оплачувався» (с.365). Загалом рецензована монографія має великий евристичний потенціал. Вона насичена ретельно дібраним цифровим матеріалом, котрий подано у значній кількості таблиць, кожна з яких має відповідне наукове обґрунтування.

Підсумовуючи, слід зазначити, що фундаментальна праця О.П.Реєнта та О.В.Сердюка побудована на стику різних соціальних наук, серед яких історія України, всесвітня історія, історія економіки та економічної думки, розміщення продуктивних сил, міжнародна економіка, економіка сільського господарства, історія світової торгівлі, міжнародне право та ін. Саме тому вона має надзвичайну наукову цінність. Проблеми, порушені дослідниками, мають неабияке значення та актуальність для подальшого розвитку економічного потенціалу України, визначення перспектив інтеграції до світового економічного простору. На нашу думку, ця книга буде цікавою не лише професійним історикам, економістам та правознавцям, а й студентській молоді, яка опановує відповідний фах у галузі гуманітарного знання.

*В.Ф.Солдатенко (Київ),
О.І.Гуржій (Київ),
В.Б.Молчанов (Київ)*